

In: S.W. Couwenberg (red.) *Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City*. Civis Mundi jaarboek 2005. Budel: Damon: pp. 106-127.]

Seks en de seksen vóór en na de Seksuele Revolutie.

Cas Wouters

Inleiding

In deze bijdrage wordt het thema van dit jaarboek toegespitst op de geschiedenis van omgangsvormen tussen de seksen in Nederland vóór en na de Seksuele Revolutie. Het is een compilatie van materiaal dat is ontleend aan mijn studie *Seks en de seksen* (2005), een internationaal vergelijkende studie van veranderingen in manieren- en adviesboeken in de twintigste eeuw. De codes en idealen die in deze boeken staan opgetekend, werden doorgaans ontleend aan de gedrags- en gevoelsreguleringen zoals die gangbaar waren in de machtscentra en de daaraan verbonden gevestigde coterieën.

In dit verslag van veranderingen daarin gaat relatief veel aandacht uit naar de periode vóór de Seksuele Revolutie, mede vanwege de – hier stilzwijgend geboden – mogelijkheid de verhoudingen op dit punt in Nederland te vergelijken met die welke in de landen en de gezinnen van eerste en volgende generaties immigranten in Nederland gangbaar zijn of onlangs nog waren. De stelling dat gearrangeerde of gedwongen huwelijken tot voor kort ook in ons land gemeengoed waren, is in de inleiding van dit jaarboek terecht overdreven genoemd, maar nadere kennismaking met het recente Nederlandse verleden levert niettemin nogal wat overeenkomsten op. Deze kunnen vooral begrepen worden uit de mate van ongelijkheid in de seksuele relaties; bepaalde omgangsvormen tussen de generaties en de seksen blijken verband te houden met bepaalde machtsverschillen in die relaties.

Mensen die Nederlandse (of Westerse) omgangsvormen vergelijken met die in niet-Europese landen maken vaak gebruik van een theoretisch raamwerk waarin cultuur en religie centraal staan en waar historische processen zoals veranderingen in de dominante machtsverhoudingen geheel of gedeeltelijk buiten vallen. Zo'n culturele en religieuze vergelijking heeft het statische karakter van een momentopname. Dat vertekent de sociale werkelijkheid omdat zo de op enig moment bestaande verschillen in de omgangsvormen – en alles wat daarmee samenhangt zoals verschillen in opvattingen en praktijken inzake moraal, eer, vertrouwen, sociale controle en vrouwenemancipatie – sterk overbelicht worden. De overeenkomsten, vooral die welke samenhangen met fasen en ontwikkelingen in de machtsverhoudingen, blijven dan in het donker. Dergelijke momentopnames gaan bovendien

voorbij aan de mogelijkheid dat verschillen in cultuur of godsdienst(beleving) juist begrepen kunnen worden als faseverschillen in de ontwikkeling van machtsverhoudingen.

Het theoretisch raamwerk dat ik in deze bijdrage hanteer, belicht veranderingen in de omgangsvormen tussen ouders en jongeren en tussen mannen en vrouwen vooral als veranderingen in hun onderlinge machtsverhoudingen. Uit de beschrijving blijkt bovendien dat de vermindering van ongelijkheid in die verhoudingen gepaard gaat met een toename van openheid en vrijmoedigheid, vooral inzake seksualiteit. Deze emancipatie van seksualiteit komt vooral tot uiting in wat ik de lustbalans heb genoemd: de verhouding tussen het verlangen naar seksuele bevrediging en het verlangen naar duurzame relationele intimiteit. Gedurende de hele twintigste eeuw is de traditionele lustbalans van een lust-gedomineerde seksualiteit voor mannen en een daarop afgestemde complementaire (romantische) liefde- of relatie-gedomineerde seksualiteit voor vrouwen verschoven in de richting van een 'seksualisering van liefde' en een 'erotisering van seks', een verschuiving die steeds opnieuw aanleiding heeft gegeven tot het zoeken van nieuwe en meer gevarieerde antwoorden op de lustbalans vraag: wanneer en binnen welke relatie(s) zijn welke vormen van erotiek en seksualiteit toegestaan *en* gewenst?

Vóór de Seksuele Revolutie: van verloven, verkeren, sporten en flirten

Net als in de Verenigde Staten en in de andere landen van Europa was het ook onder de Nederlandse hogere en middenklassen tot aan het einde van de negentiende eeuw gangbaar dat jonge mensen elkaar niet of nauwelijks konden leren kennen buiten het toezicht van ouders of chaperonnes. Wie op een bal of een dergelijke gelegenheid met een meisje wilde dansen, moest haar kennen. Was dat niet het geval en wilde hij toch graag met haar dansen, dan gold de regel dat hij zich moest laten voorstellen door iemand die haar wel kende. Als ook haar ouders op het bal of dansavondje aanwezig waren, behoorde hij zich ook aan hen te laten voorstellen en pas daarna kon hij haar ten dans vragen (ECvdM 1911: 102). De jongeman kreeg het advies niet meer dan twee keer met een meisje te dansen, want anders gaf hij aanleiding tot de veronderstelling 'een oogje' op het meisje te hebben en dat wekte verwachtingen en dus ook verplichtingen. Wanneer een jonge man haar beter wilde leren kennen, dan kon hij onmogelijk buiten haar ouders om, want dan

gaat ge naar de ouders op 't bal aanwezig en vraagt persoonlijk om hen een bezoek te mogen brengen. Zijn de ouders er niet dan vraagt men aan 't meisje permissie de ouders een bezoek te mogen brengen en informeert zich naar de 'jour' der moeder. Niettemin is belet vragen vereischte. Men maakt dit bezoek niet later dan veertien dagen na het bal. Wanneer uwe persoon gewaardeerd wordt zal men vragen of ge uw bezoek eens wilt

herhalen en men inviteert u binnen niet al te langen tijd. En zoo god Amor zijn pijlkoker te uwer beschikking stelt, wensch ik u een vaardige vastberaden hand toe. (ECvdM 1911: 106-7)

Uit deze beschrijving komt de grote afstand die de seksen ten opzichte van elkaar in acht hoorden te nemen duidelijk naar voren en ook, hoe iedere stap dichterbij werd gezet op een soort publiek podium, onder het toezien van de ouders, de familie en de vrienden van het meisje.

In een ander boek observeerde dezelfde auteur, Egbertina van der Mandele, dat een meisje dat door een man werd begeleid een veel gewoner straatbeeld was geworden:

Indien eenige jaren geleden een jonge man een jongmeisje van een soireetje thuisbracht en dat gebeurde bijvoorbeeld drie, vier maal door denzelfde, dan wisten vader en moeder al hoe laat het was, of ze haastten zich om er een stokje voor te steken. In onze dagen knoopt men aan dit samengaan geen gevolgtrekkingen meer vast. (ECvdM 1912: 180)

De vaste greep van ouderlijke controle over de mogelijkheden van opgroeiende kinderen om iemand van de andere sekse te ontmoeten, blijkt ook uit volgende beschrijving van ‘de heerlijke, onbezorgde verlovingstijd’:

Een engagement heet eene kennismaking; dat is het nu juist niet, want in hun gelukkige stemming doen beiden zich op zijn voordeelst voor; zorgen zijn er niet, botsingen en onderlinge verwickelingen ook niet. En wie al in zijn engagementstijd kibbelt, doet maar beter ten halve te keeren dan ten heele te dwalen. In één maand van het huwelijk leert men elkaar overigens beter kennen dan in een jaar van het engagement. (ECvdM 1911: 112)

Zich verloven is lange tijd de belangrijkste, zo niet de enige sociaal geaccepteerde mogelijkheid voor jonge mensen gebleven om elkaar aan te raken en te liefkozen. Manierenboeken bevatten waarschuwingen tegen de lichtzinnige ‘beau’ en de ‘kokette’ met een geschiedenis van verbroken verlovings (A 1894: 27), en ook tegen te korte verlovings omdat die aanleiding zouden kunnen geven om ‘wantrouwen te gaan koesteren over de motieven van haar verloofde’ (Engelberts 1890: 78). De motieven waarnaar hier werd verwezen waren van seksuele aard: omhelzen, zoenen en aanraken. Stilaan, zo werd verwacht, zouden de verloofde paren verder gaan met hun seksuele verkenningen, maar tegelijk werd verwacht dat ze zich zouden beperken. Ook de manierenboeken waren ambivalent: de gegeven adviezen maakten duidelijk dat de verloofden niet te ver moesten gaan, maar ook dat juist dat vaak genoeg gebeurde. Die ambivalentie klinkt ook door in gebiedende zinnen als: ‘Maar de volledige uitdrukking van die liefde moet bewaard worden voor den echtgenoot. Wisselt men te veel kussen in den verlovingstijd, dan heeft het kussen geen waarde meer in het huwelijk... ‘t Heeft ook werkelijk iets voor, om de verloofden zoo min mogelijk alleen te laten’ (Staffe 1900s: 98).

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat juist omdat er tussen verloofde paren seksuele intimiteiten plaatsvonden, de goede zeden *en* haar reputatie bepaalden dat een verloving alleen door haar kon worden verbroken: 'De goede toon wil dat het meisje de verloving afbreekt. Een jongmensch, die zijn aanstaande bedankt heet een lomperd. Het is een vorm, meer niet, een doekje voor 't bloeden' (ECvdM 1911: 114). Maar niettemin, 'Wie zich een heer wil noemen, wachte zich voor een dergelijke handelwijze... de jongeman mag de verbreking slechts uitlokken' (ECvdM 1917: 114/5).

De auteur van een studie naar adviezen over verloven en trouwen in Nederlandse manierenboeken tussen 1850 en 1990, Patricia Eggermont (1993), concludeert dat de betekenis van een verloving in de jaren twintig duidelijk veranderde: de periode van het elkaar beter leren kennen verschoof van de verloving zelf naar een voorafgaande fase, terwijl ook het verbreken van een verloving een minder grote sociale calamiteit werd.

In de decennia rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw raakte de term *verkeering* (later gespeld als *verkering*) in zwang om te verwijzen naar een fase die aan de verloving voorafging. Voor die tijd had de term *verkering* een meer algemene betekenis, namelijk van een relatie of een contact met een of meer anderen, of in dat gezelschap te verkeren. De voorbeelden en verwijzingen die staan in het *Woordenboek Nederlandse Taal* suggereren dat het woord gedurende de negentiende eeuw steeds vaker werd gebruikt om te verwijzen naar een romantische relatie van hofmakerij. Een *verkering* ging kennelijk fungeren ter vervanging van de verloving als de belangrijkste manier om elkaar beter te leren kennen.

De uitbreiding van mogelijkheden om elkaar buiten de traditionele en dus gechapperonneerde sociale gelegenheden te ontmoeten, blijkt bijvoorbeeld uit de opmerking dat *invité-bals* en andere particuliere bals in aantal terugliepen: 'het lijkt wel of bals uit de mode zijn', zo werd gerapporteerd, net als het 'diner met na-dansen', waarna volgde: 'Misschien heeft de sport daar wel wat schuld aan. Vroeger waren de bals en dergelijke amusements de eenige gelegenheden én om meisjes te ontmoeten, én om zijn lenigheid te bewaren... nu men meisjes ontmoet op tennis- en hockey-veld, nu men tesamen gaat fietsen, heeft men minder verlangen naar bals' (ECvdM 1911: 98-9).

Net als in de Engelse en Duitse manierenboeken werd ook in de Nederlandse sport vaak in positieve zin genoemd (ECvdM, 1912: 168). In dit verband werden ook clubs, het club leven en co-educatie genoemd vanwege hun bevrijdende uitwerking op de verhouding tussen de seksen. Zowel co-educatie als het clubleven bevorderden meer persoonlijke en vertrouwelijker omgangsvormen. Op clubs beoefenden jonge mensen niet alleen een sport maar organiseerden ze ook allerlei uitjes zoals schaats- of fietstochten, picnics en wedstrijden

met andere clubs, en dat alles zonder het traditionele toezicht van een of meerdere ouderparen dat ‘de wijsheid moest bewaren’. Mevrouw Etiquette (Van der Mandele) vervolgde:

Er ligt iets goed in dezen vrijen omgang der beide geslachten. Men leert elkaar beter kennen en waardeeren, men blijft niet blind voor elkaars gebreken, men is natuurlijker tegenover elkander, dan in den tijd toen ieder volwassen meisje op eerbiedigen afstand werd gehouden van elk mannelijk wezen, dat haar pad kruiste, en zodoende onwillekeurig ook in ieder jongmensch een mogelijken hofmaker zag. Die tijden zijn goddank voorbij. (ECvdM 1912: 177-8)

Aan de andere kant van deze ‘gouden medaille’ werden twee nostalgische thema’s gedurende de hele twintigste eeuw regelmatig besproken: de vermindering van hoffelijkheid ten opzichte van vrouwen en het ‘verdwijnen van de poëzie’ of de romantiek in de hofmakerij en in romantische verhoudingen. Het volgende vroege voorbeeld is eerder nuchter constaterend dan nostalgisch:

Eens vroeg een oudere dame aan een jongmeisje, die lid was van een groote tennisclub: ‘Zeg, er heeft zeker nogal eens een engagement plaats onder de luidjes van je club?’ Maar het antwoord was: ‘O neen, mevrouw; we kennen elkaar veel te goed.’

Was dit antwoord niet teekenend? Wel een bewijs dunkt me, dat er een grond van waarheid ligt in de bewering dat een man zijn aanstaande vrouw gaarne gehuld ziet in het eenigszins geheimzinnig waas van idealisme. ‘t Jongmeisje is als het raadsel, dat de jonge man wenscht op te lossen. En waar nu in het hedendaagsche clubleven de jongmeisjes zich geheel geven zooals zij zijn met hun goede en kwade eigenschappen, is het heel natuurlijk dat de jongelui hen meer gaan beschouwen als zusters dan als mogelijke aanstaande vrouwen.

Toch heeft dit elkaar door en door kennen dit groote voordeel, ik zou bijna zeggen dezen grooten zegen, waartegen alle poëtische ouderwetsche hoffelijkheid wèl opweegt: Komt er onder die jongelui een huwelijk tot stand, dan zijn de kansen voor een gelukkig huwelijk ook des te grooter, omdat beide partijen in de gelegenheid zijn geweest om elkaar op ongedwongen wijze heel goed te leeren kennen. Het grootere vertrouwen dat men heeft gekregen in den onderlingen omgang van ongetrouwde mannen en vrouwen, maakt ook dien omgang vertrouwelijker, tevens ongevaarlijker. (ECvdM 1912: 179-80)

Net als de Duitse manierenboeken bevatten ook de Nederlandse waarschuwingen tegen het flirten. Een wat speelse aandacht voor iemand van de andere sekse was al gauw verdacht. Het werd beschouwd als de schaduwzijde van de gewonnen vrijheid: ‘Flirt is eene goddelooze uitspanning, die met verontwaardiging overal veroordeeld moet worden, omdat ze eene hemelsche gemoedsbeweging ontwijdt, en er eene jolige uitspanning van maakt.’ Het gevaar school misschien wel vooral in het feit dat die jolige uitspanning zich onttrok aan het ouderlijk toezicht, want ‘vele meisjes schrijven buiten weten harer moeder aan haar “flirt”’ (Staffe 1900s: 74-7). In een naar het Duits bewerkt manierenboek werd het gevaar te flirten voorgesteld als dat van een glijdende schaal: ‘Daarom ziet men zoo dikwijls dat eene vrouw, die den eersten stap gedaan heeft op den slechten weg, niet meer terug kan en steeds dieper zinkt, tot ze het ellendigste schepsel is, wat er op aarde kan bestaan’ (Seidler [1911 – 15]: 10).

Datzelfde gevaar van een glijdende schaal werd gezien in het najagen van kennis over de ‘geheimen van het leven’. Het conventionele standpunt hield in dat vrouwen onschuldig zijn en dienen te blijven totdat voorlichting *noodzakelijk* werd, en dat was niet eerder dan kort voor het huwelijk. In haar manierenboek voor heren, adviseerde Egbertina van der Mandele jonge mannen om ‘vroolijk en vrij’ met jongemeisjes om te gaan, ‘doch uw omgang moet zoodanig zijn, dat nooit een jongmeisje zich mag kunnen verbeelden, dat ge verliefd op haar zijt, wanneer dit niet werkelijk het geval is. Een heer die een “flirt” is, vind ik een nog verachtelijker wezen, dan een coquette vrouw’ (ECvdM 1911: 25).

De vrijere omgang tussen de seksen bracht ook hoffelijkheid in het geding. Aan de tweede uitgave (1920?) van haar boek *Etiquette voor Heeren* (ECvdM 1917) voegde Mevrouw van der Mandele een heel nieuw hoofdstuk toe waarin ze *Mevrouw Etiquette* een lang pleidooi laat houden voor het hooghouden van de hoffelijkheid: ‘Zoolang er mannen en vrouwen bestaan in onze maatschappij, zoolang de man werft om de vrouw, zoolang er wisselwerking is van sexueele gevoelens tusschen de geslachten, zoolang moet de hoffelijkheid worden hooggehouden als de schoone brug die den afstand tusschen de beide sexen te niet doet’ (ECvdM 1920?: 36). Zij verdedigde de conventionele hoffelijkheid met een beroep op de conventionele verhoudingen:

Wie goèd psycholoog is, of een goed vrouwenkenner, weet, dat in elke vrouwenziel een kinderziel leeft. Hij weet, dat géén wáre vrouw zich gelukkig voelt in haar kracht, maar juist in haar zwakte. Elke vrouw vindt ‘t zoo heerlijk om eens als een kind ‘verwend’ te worden, om zich verzorgd te weten, nu, ja, een beetje gedorloteerd, als het kan’ (ECvdM 1920?: 38).

Deze woorden vormen de krachtige uitdrukking van een identificatie met de gevestigden, in dit geval mannen, en van de angst voor het loslaten van de traditionele vrouwelijke bronnen van identiteit en macht die op deze identificatie zijn gebaseerd, zoals onderdanigheid en overgave (zie Van Stolk en Wouters 1983[5]). Als zodanig was de kracht waarmee de oude bronnen van macht en identiteit werden verdedigd een weerspiegeling van de versnelling in de emancipatie van vrouwen en de verdwijnende segregatie tussen de seksen.

Een andere indicatie van deze versnelling schuilt in het feit dat vrouwen en jonge meisjes uit ‘goede families’ naar *publieke* dansen gingen, iets wat ze tevoren nooit hadden gedaan. Bij het dansen in restaurants en hotels met een ‘goede naam’, hebben vrouwen zich wellicht gehouden aan de oude regel niet met vreemden te dansen, dat wil zeggen zonder te zijn voorgesteld, maar dat voorstellen gebeurde steeds gemakkelijker en dus groeide hun kring van mannelijke kennissen snel en gemakkelijk (Viroflay 1919: 54-5).

Op deze vrije verbintenissen volgen enkele jaren later klachten over jongelui die geen respect jegens hun ouders aan de dag leggen door hen voor het voldongen feit van hun verloving te stellen. ‘Aan een op zoo’n manier tot stand gekomen verbintenis’, zo vervolgde een auteur haar tirade,

gaat in den regel een tijd van zoogenaamd ‘scharrelen’ vooraf. De halve stad of het heele dorp weet er van . . . , behalve de ouders! In vele gevallen loopt echter zoo’n scharreelpartij niet eens uit op een ‘vaste verkeerung’. Een meisje, dat meer dan één scharreltje achter den rug heeft, zonder dat het tot een verloving kwam, heet in den volksmond karakteristiek, maar zeer onparlementair: een afgelikte boterham. (Margaretha 1921: 143)

Een ander gevolg van vrijere verbintenissen bestond eruit dat de verloving iets van zijn zekerheid verloor als plechtige of heilige belofte om binnen een bepaalde tijd te trouwen. Zo adviseerde *Madame Etiquette* haar lezers in 1917:

Een engagement is en blijkt eene kennismaking, en, hoewel er bij eene verloving in het minst niet aan gedacht wordt, gebeurt het toch vaak, dat een engagement weer afraakt. Wanneer men er nu zooveel ophef van gemaakt heeft, zijn dan die bloemen en die feestelijkheden geen des te droever herinneringen? (ECvdM 1917: 188)

De toegenomen twijfel aan de duurzaamheid van een verloving blijkt ook uit de volgende raad:

Twee losse kaartjes zijn ook beter, omdat, al denkt men er bij het aangaan van een verloving wel niet aan, de mogelijkheid tòch bestaat, dat de aanvankelijke verbintenis verbroken wordt. In dat geval is het niet prettig zoo er hier of daar nog een verlovingskaart bewaard wordt of rondzwerft. In aanmerking genomen de vele engagementen, die weêr verbroken worden, is het in ‘t algemeen wenschelijk niet àl te veel kaartjes rond te zenden. (Margaretha 1921: 118-19).

In de jaren twintig en dertig zette de trend in de richting van een minder plechtige en formele houding jegens (het beëindigen van) verlovingszaken zich verder door. Veel auteurs gaven af op de ‘ontstellende zorgeloosheid [waarmee] engagementen worden gesloten en verbroken’ (Kloos-Reyneke van Stuwe 1927: 27) en toonden zich bezorgd over de toenemende hoeveelheid overijld want onberaden gesloten verlovingszaken. Het verbreken van een verloving bleef niettemin een serieuze zaak: ‘Moet het gebeuren, dan worden de respectieve ringen en geschenken teruggegeven, eventueel ook minnebrieven’ (Brummell & Co 1927: 22). Meerdere auteurs hoorden de ‘ontstellende zorgeloosheid’ waarmee engagementen werden gesloten en verbroken, en trouwens ook de ‘verbluffende lichtzinnigheid’ waarmee huwelijken werden voltrokken en weer ontbonden. Een van hen uitte ook een ‘woord van krachtig protest ... tegen het tegenwoordig al méér in de mode komende, zoogenaamde “vrije huwelijk”’. Kennelijk werd hiermee het huwelijk bedoeld waartoe buiten de ouders om was besloten. Wat de verloving betreft schreef zij enerzijds ‘De tijd, dat de jonge man het eerst de ouders raadpleegde, alvorens met een huwelijksaanzoek bij het meisje aan te komen, is lang voorbij. Mijns inziens terecht.’ Maar anderzijds klonk ook hier een luide aanklacht tegen het eenvoudig uitschakelen van de

ouders en persoonlijk een beslissing te nemen ‘in dergelijke gewichtige levensaangelegenheden’ (Kloos-Reyneke van Stuwe 1927: 26-8). In een ander manierenboek werd het feit dat ‘toestemming van de ouders is gedaald tot een factor van de derde orde’ geïnterpreteerd als de verbreiding van anarchie: ‘Maar een verloving is een sociale daad, die voorafgegaan moet worden door ernstige wederkerige toetsing van de maatschappelijke positie der partijen, de verhouding der vermogens enz.’ (Brummell & Co. 1927: 17).

De codes vanaf de jaren dertig: verloven en verkeren, zoenen en zedelijkheid

In de jaren dertig blijkt dat een stel zich als verloofd kon presenteren zonder dat er een ceremonie had plaatsgevonden: ‘vele jongelieden zouden u niet op elk oogenblik met zekerheid kunnen zeggen of zij verloofd zijn of niet; verscheidene ook laten het aan uw discretie over, hun verhouding tot iemand van het andere geslacht al dan niet een engagement te noemen’ (Alsen 1936: 60). Deze auteur schreef ook dat het wel zeer tegen de goede manieren indruist ‘zich luchthartig te engageren’ en daarbij ‘de vrienden en kennissen door het houden van een receptie tot het brengen van een bezoek en het zenden van bloemen te nopen, en dan na een paar weken of maanden diezelfde vrienden en kennissen verbaasd aan te kijken met een: “Pim?! O – wist je dat niet? dat is al lánɡ uit!”’ (1936: 61; ook Haeften 1936: 47).

In die jaren (dertig) stonden er in nogal wat manierenboeken waarschuwingen tegen het al te gemakkelijk en te vaak zoenen: ‘De kus kan een vlam doen uitslaan waar te voren zelfs geen vonk werd vermoed; zij is in staat een bestaan te ontwortelen en een toekomst op te bouwen.’ En toch, zo ging deze auteur verder, komt ‘gedachteloos kussen, – het lijkt een onmogelijke tegenstelling naar woord en begrip ... helaas veelvuldig voor. De kus wordt erdoor ontluisterd’ (Alsen 1936: 73). Het gedachtenloos aangaan van relaties, verlovingsinclus, werd hiermee in verband gebracht. In dat verband rezen de vragen: ‘Hoever moet men kameraadschappelijke omgang tusschen de geslachten goedkeuren?’ en ‘Hoever mag men gaan met flirten?’ (Haluschka 1939: 149). Vooral die laatste werd een netelige vraag genoemd. ‘Er is nu eenmaal flirt èn flirt. Wie het ernstig neemt met de liefde, is nooit een groot vriend van de flirt, want deze geeft te weinig en neemt te veel. Wie weet wat liefde is, legt bij het flirten altijd erop toe; hij geeft goud voor koper’ (1939: 150).

In een ander boek van dezelfde auteur (uit het Duits vertaald door Annie Salomons) werden ook de verminderde segregatie en het ontstaan van vriendschappen tussen de seksen betreurd vanwege het effect op de man die daardoor ‘gewend geraakt is aan de schoonheid van de vrouw, die zoo openlijk ten toon wordt gespreid, dat haar uitwerking op zijn gemoed

afgestompt is en de liefde hoe langer hoe nuchterder wordt, zonder nog in staat te zijn tot een hoge, geestelijke vlucht.’ In dit verband gebruikte de auteur een metafoor die tegenwoordig als bijzonder seksueel zou worden opgevat: ‘Droomen doe je nooit voor een open poort; maar alleen voor een poort, die gesloten is’ (Haluschka 1937: 30).¹ Om die reden adviseerde zij jonge vrouwen uit de buurt van schoonheidswedstrijden te blijven: ‘Je bent geen slavin, die op de markt aan den meest biedende wordt gegund’ (1937: 147). Op dezelfde toon van morele verontwaardiging besprak deze auteur de ‘girl-psychose’:

Neem het eerste geïllustreerde tijdschrift, dat je in handen komt, en je zult hun beenen zien, bloot of halfbloot, op het bal, in de schouwburg, thuis, op straat, boven hun hoofd zwaaiend, op tafel gelegd, bij dozijnen, bij honderden; geen wonder, als het begrip ‘girl’, en dientengevolge ook het begrip ‘meisje’, niets anders meer betekent dan ‘beenen’. (1937: 23)

Zij stortte haar morele verontwaardiging ook uit over de ‘ondeugd-psychose [die] zich van onze vrouwelijke jeugd heeft meester gemaakt’:

Ze schamen zich werkelijk voor het woord deugd; zóó is dat door den hoon en den spot van de laatste eeuwen uit zijn voegen gerukt... Een meisje wil haar buurman niet meer overtuigen van haar goedheid, haar eerbaarheid en reinheid, maar van het tegenovergestelde. Gevaarlijkheid is troef en mode; we zouden bijna kunnen zeggen: gevaarlijk te zijn is de levenstaak van de vrouw geworden. (1937: 69-70)

Het lezen van deze beschrijving van de ‘ondeugd-psychose’ scherpt opnieuw het besef hoe diep de lange en vrijwel ononderbroken geschiedenis van cultuurkritiek en romantisering van het verleden is geworteld in het voortgaand proces van vrouwenemancipatie.

Te spreken over de ‘geheimen van het leven’ gold als gevaarlijk en tevens als schandelijk, en hetzelfde gold voor de wens kennis daarover te willen opdoen of die te hebben. Onwetendheid werd nog steeds als onschuld gepresenteerd en het was in de naam van deze ‘deugden’ dat deze schrijfster schande sprak van die jonge vrouwen welke ‘de behoefte voelen zich met de andere sexe volkomen openhartig uit te spreken’ en de ‘gedurfdste onderwerpen op het tapijt’ moeten brengen. Zulke vrouwen ‘kunnen niet genoeg op de hoogte zijn van alle levensgeheimen en zijn bezeten van den drang om ook anderen op de hoogte te brengen... Ze moeten ieder ideaal kapot slaan en in naam van de werkelijkheid iederen weldadigen sluier verscheuren’ (Haluschka 1937: 71-2).

In de jaren dertig was de ouderlijke greep op de jongere generatie zo ver teruggebracht en de omgang tussen de jongelui al zoveel vrijer geworden,

¹ Het nog onbekommerd kunnen opschrijven van zo’n zin vormt een van de vele aanwijzingen ervoor dat de ‘seksualisering van het dagelijks leven’ (Wouters 1990), zoals die vooral in en na de jaren zestig op gang kwam, destijds nog in een pril stadium verkeerde, hoewel er al flink op werd afgegeven.

dat geen enkel ouderpaar een jongeman naar zijn 'bedoelingen' zal vragen wanneer hij iets meer aandacht schenkt aan hun dochter dan gewoon, zelfs niet, als hij opvallend veel met haar uitgaat. Hoogstens kijken ze elkaar eens aan en zullen zij het met elkaar er over hebben. Verder laten zij dergelijke dingen meestal geheel aan de jonge mensen zelf over. (Veen-Wijers 1936-40?: 93; ook in 1946-50: 108)

Met het oog op de sterk toegenomen gedragsalternatieven voor tieners en adolescenten werden ouders geadviseerd om hun kinderen vertrouwd te maken met het gebruik van de vrijheid door van lieverlee de teugels te doen vieren. 'Doet men dat niet, dan ontsnappen ze toch, en lopen ze gevaar, in de een of andere dansgelegenheid onvoorwaardelijk af te keuren betrekkingen aan te knopen' (Paeuw 1934: 205).

De jaren vijftig: verloven en verkeren

De trend naar grotere vrijheid voor jongeren kwam in 1953 onder meer tot uiting in een volgende toevoeging aan de tiende druk van Amy Groskamp-ten Have's bekende manierenboek:

de jongeman, die zijn wereld kent zal als hij na enkele ontmoetingen zeer gecharmeerd is van een bepaald meisje een bezoek afleggen bij haar vader en toestemming vragen haar af en toe mee uit te vragen ten einde elkaar beter te leren kennen. Dit is correct en behoeft nog niet tot een verloving te leiden. De meeste ouders zullen een dergelijke houding zeer op prijs stellen: het voorkomt veel stiekum gedoe van afspraakjes en leugentjes. (1953: 25)

Rond 1960 kregen ouders het advies 'iedere behoorlijke vriend of vriendin te doen delen in de gastvrijheid van het huis: luchtig terloops en niet te nadrukkelijk.' Op die manier behouden ouders de mogelijkheid 'om contrôle uit te oefenen op de omgang, die zij toelaten,' en tegelijk kunnen zij zo een indruk krijgen van de andere partij. 'Wanneer toestemming wordt gegeven voor een niet te drukke omgang van voorlopig nog vriendschappelijk karakter', kan een 'te jongen heimelijke "verkering" vaak worden voorkomen' (Palts-de Ridder en Eikhof *ca* 1960: 4). Hier ligt blijkbaar een belangrijke wortel van het typisch Nederlandse 'gedogen'.

In de jaren vijftig gebeurde het steeds vaker dat de verloving als formele fase van voorbereiding op het huwelijk werd overgeslagen, hetgeen als volgt werd verklaard: 'De zeer vrije omgang tussen jongelui heeft bovendien tengevolge gehad, dat ... men net zoveel en net zo intiem samen kan omgaan als men wil om tot een beslissing te komen in zake de wenselijkheid van een huwelijk' (Schrijver 1954: 43). Toch bleef het zich verloven gedurende de jaren vijftig tot tegen het einde van de jaren zestig heel gangbaar en populair.

De seksuele vrijheid die binnen bereik kwam door zich te verloven werd in 1959 vergeleken met de seksuele vrijheid in het Amerikaanse *dating*. De vergelijking werd gemaakt door de socioloog George Simpson in een interview in *Het Vaderland* (15 Augustus 1959) ter

gelegenheid van zijn terugkeer naar de USA nadat hij een jaar gasthoogleraar was geweest aan de Universiteit van Leiden. Simpson verdedigde het *dating* systeem als een 'positief middel om een weloverwogen partnerkeuze te bevorderen en als een voorbereiding op het huwelijk.' In de context van deze polemiek wees Simpson op het grote verschil dat in Nederland werd gemaakt tussen verloofden en niet-verloofden: 'Onder verloofden,' zo werd hij geciteerd, 'permitteert men zich eensklaps een veel grotere vrijheid. Wordt een verloving hier inderdaad beschouwd als een garantie, dat er sprake is van een verbintenis voor het leven?' Door dit naar voren te brengen raakte hij een gevoelige snaar. De heersende opinie was namelijk nog behoudend en hechtte aan het ophouden van de oude moraal. In de loop van de decennia waren verlovingen (net als verkeringen) weliswaar steeds verregaander geseksualiseerd, maar die seksualiteit was verborgen gebleven achter het romantische ideaal van een duurzame liefde, een ideaal dat tegelijk als statusfaçade fungeerde. Het verschil tussen de gevestigde moraal en de praktijk was tot grote hoogten van hypocrisie gestegen. De historicus Von der Dunk heeft erop gewezen dat deze 'fatsoens-façade' generaties lang dwars door alle zuilen heen ging. Zelfs de progressieven

zochten slechts naar een andere, nieuwere legitimatie die niet zo naar dominee of pastoor rook. Het VARA-discussieprogramma 'Welbeschouwd' bijvoorbeeld gold als zeer rood en provocerend; een voorloper al van het geruchtmakende 'Zo is het ook nog 'ns een keer'. Niettemin merkte een van de makers na een uitzending op: 'Henk van Randwijk had een vriendin, Buskes had een vriendin, Cammelbeek had een vriendin en alle drie zaten ze maar over de heiligheid van het huwelijk te slijmen!' (Von der Dunk 1994: 101-2)

Na de Seksuele Revolutie

De Seksuele Revolutie maakte deel uit van een internationale jeugdcultuur die al spoedig werd gevolgd door een even internationale als krachtige golf van vrouwenemancipatie. In de jaren zestig gingen de beide seksen ertoe over vragen die de lustbalans betreffen te stellen en beantwoorden. Tot op dat moment was de dominante sociale code aangaande seksualiteit sterk door mannen bepaald gebleven en had deze code dus steeds voorzien in antwoorden die een bekrachtiging inhielden van een lustgebonden seksualiteit van mannen en een daaraan complementaire (romantische) liefde- of relatiegebonden seksualiteit van vrouwen. Maar nu traden er dramatische veranderingen op in de machtsbalans tussen de generaties en de seksen en ook in de lustbalans. De 'fatsoens-façade' ging zozeer op de helling dat er tussen 1966 en begin jaren tachtig rijwel geen manierenboeken verschenen.

In de vroege jaren tachtig, na het etiquetteboekenloze tijdperk, rapporteerden alle nieuwe manierenboeken dat de relatie tussen de seksen veel gelijkjer was geworden. En

inderdaad, de krachtige golf van vrouwenemancipatie had ‘het zwakke geslacht’ sterk genoeg gemaakt om deze uitdrukking uit het gangbare taalgebruik te schrappen. Manierenboeken bevatten nu ook passages waarin vrouwen werd aangeraden zich minder passief op te stellen tegenover (welkome) toenaderingspogingen en waarin ze werden geadviseerd over hoe onwelkome toenaderingspogingen af te weren. Verschillende auteurs rapporteerden dat vrouwen zich tegenwoordig zelf aan een man voorstellen: ‘Wanneer u niet in de gelegenheid bent op een onnadrukkelijke en ongeforceerde manier met iemand in gesprek te komen, kunt u wellicht het best op hem/haar toestappen en te kennen geven dat u kennis wilt maken’ (Eijk 1983: 162).

In de jaren negentig werd het genre van Nederlandse etiquetteboeken uitgebreid door de publicatie van *Bij jou of bij mij? Erotische Etiquette*, een manierenboek dat uitsluitend gaat over hofmakerij, seks en seksualiteit. Met betrekking tot deze onderwerpen – en die niet alleen – schreef de auteur, Inez van Eijk, in de inleiding: ‘De conventies zijn nagenoeg verdwenen, grenzen zijn er nog steeds. Het probleem is alleen: waar?’ (1994: 9). In een later manierenboek van deze auteur specificerde zij deze algemene uitspraak door te stellen dat het verschil tussen een compliment en een ongewenste omgangsvorm veelal uiterst subtiel is, ‘een kwestie van grenzen: wie zegt het, hoe, waar, wanneer en tegen wie’ (2000: 249). Van Eijk noemde het een misverstand ‘dat mannen niet meer hoffelijk zouden mogen zijn in gezelschap van vrouwen.’ Nee, schreef ze, er zijn ‘superieuren die hun secretaresse in alle opzichten hoffelijk bejegenen.’ Dergelijk gedag is niet langer de regel maar een van de mogelijke opties:

Als je ze laat voorgaan, vinden ze je paternalistisch, en als je aanbiedt iets voor ze te doen, snauwen ze dat ze dat zelf wel kunnen, zo luidt de klacht van sommige mannen. Een misverstand, want waarom zou je elkaar het leven niet zo aangenaam mogelijk maken? C'est le ton qui fait la musique ... Inmiddels is het meer een kwestie van wederzijdse hoffelijkheid geworden; vrouwen en mannen gaan met elkaar om op basis van waardigheid. Er zijn nog steeds vrouwen die een hoffelijk gebaar op prijs stellen. Er zijn nog steeds mannen die zo'n gebaar maken zonder bevoogdende bijbedoelingen. (Eijk 2000: 335-6)

Deze voorbeelden kunnen worden toegevoegd aan het bewijsmateriaal voor een algemene trend in de richting van toenemende gedrags- en gevoelsalternatieven die gepaard gaat met het oplopen van de eisen gesteld aan de zelfregulering: het gaat erom nauwkeurig en sensitief te weten wat in deze situatie en in die relatie het meest aangenaam zowel als het meest effectief is. Omdat seksuele gevoelens en impulsen (gemakkelijker) toegang kregen tot het centrum van de persoonlijkheid – het bewustzijn – konden ze worden betrokken in de overwegingen of en hoe eraan zou worden toegegeven, of niet. Zowel mannen als vrouwen raakten betrokken

in een collectief leerproces waarin velen al experimenterend, met vallen en opstaan, in hoofdstromen en onderstromen, op zoek gingen naar nieuwe idealen en vormen om hun verlangen naar liefde en seks beide te vervullen. Voor een beschrijving hiervan, zie mijn *Seks en de seksen*; hieronder gaat het om de interpretatie van al de veranderingen vóór en na de Seksuele Revolutie.

Een interpretatie: de machtsbalans, de balans van controles en de wij-ik balans

De belangrijkste drijfveer van deze veranderingen lijkt te hebben bestaan uit het in kracht groeiende streven naar gelijkere machtsverhoudingen en naar vermindering van sociale en psychische afstand tussen de klassen, de seksen en de generaties. Het gaat hier om krachten en processen die onderling sterk verweven zijn: de groeiende gelijkheid en vertrouwelijkheid in gezinnen en in andere verhoudingen hebben zich voortgezet in een toenemende intensiteit van gelijkheidsidealens en van het verlangen in het eigen leven zowel een intiemere als een seksueel bevredigender lustbalans te verwezenlijken. Een bijzonder krachtige drijfveer was het verlangen van vrouwen naar de gelijkere en vertrouwelijkere verhoudingen waarbinnen een vrijmoediger nastreven van seksuele bevrediging en genot mogelijk werd. Het was een verlangen naar een lustbalans met meer seks en naar de spanning van een aan elkaar gewaagde speelse seks waarvan vrouwen evenzeer konden genieten als mannen.

De drijfveren van de betrokkenen volstaan niet om deze veranderingen te verklaren. Daarvoor moeten allereerst de 'gebruikelijke verdachten' worden opgepakt en voor hun aandeel aansprakelijk gesteld. Inderdaad, zoals gewoonlijk zijn economische veranderingen (stijgende welvaart), technische vernieuwingen (betere voorbehoedsmiddelen), sociale of culturele constructies en demografische veranderingen mede verantwoordelijk; ze hebben dus een zekere verklaringskracht. Maar zolang de meer algemene veranderingen in de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen ofwel in de interdependentienetwerken niet in de verklaring worden betrokken, zal het proces als geheel in het donker blijven. De hierboven geconstateerde veranderingen in hofmakerij, verkeren en verloven, vormen evenzovele uitingen van veranderingen in de machtsbalans tussen ouders en kinderen en tussen mannen en vrouwen in het voordeel van de laatsten. Het proces van vrouwenemancipatie kwam vooral tot uitdrukking in een oplopende en zich uitbreidende erkenning van wederzijdse instemming en wederzijdse aantrekkingskracht als leidende principes in alle hofmakerij en vrijages. De veranderingen in het advies inzake onderwerpen zoals hofmakerij, verkeren en verloven onthullen de sociale emancipatie van vrouwen en de inschikking van mannen. De trend tot vermindering van (uitingen van) ongelijkheid kan niet alleen in vrijages en hofmakerij

worden vastgesteld, maar geldt voor de gehele machtsbalans tussen vrouwen en mannen. Het voornaamste breekpunt deed zich voor in de jaren zestig. Tot in die jaren lag in de meeste manierenboeken (inclusief die voor huwelijksmanieren) de nadruk op de ondergeschiktheid van vrouwen en dus op adviezen om een berustende, vergevingsgezinde en nederige houding ten opzichte van de mannelijke superioriteit aan te nemen. In de jaren vijftig werden vrouwen nog onomwonden gewaarschuwd voor de gevolgen als ze die houding vergaten: 'In elke echtgenoot sluimert een kleine tiran. Roep dien onaangename dictator vooral niet op' (Bourg 1950: 36).

Behalve de veranderingen in de machtsbalans hebben ook die in de affect- en zelfregulering en in het niveau en patroon van wederzijdse identificatie een bijzondere verklaringskracht. Zonder die veranderingen in de overwegingen te betrekken blijft het gestegen onderlinge vertrouwen in de omgang tussen de seksen – een stijging in het niveau van wederzijds verwachte zelfcontrole – grotendeels onbegrijpelijk. Dat geldt vooral het gegroeide 'morele onvermogen' van mannen om zich te verzetten tegen de hogere eisen die vrouwen aan hen en aan een intieme relatie stellen.

De uitholling en het verdwijnen van het chaperonage systeem is bijzonder significant voor de balans van controles – de balans van externe en interne sociale controles – en voor de eisen die aan de zelfregulering worden gesteld. Dit proces tekende zich af tegen het einde van de negentiende eeuw en zette vooral krachtig door in de jaren twintig. In de jaren zestig, als deel van de Seksuele Revolutie, werd het chaperonneren overal compleet van de kaart geveegd. Alleen voor kinderen en jonge tieners bleven er stukjes en beetjes van het oude systeem intact. De veranderingen gingen van een directe externe sociale controle en toezicht op de plaatsen en de manieren waarop de seksen elkaar ontmoeten (zoals toezicht op de handhaving van sekse-segregatie en op het dansen in balzalen of waar ook) naar een minder directe en afstandelijker sociale controle die meer overlaat aan de zelfregulering van de betrokkenen en die dus ook hogere verwachtingen inhoudt ten aanzien van die zelfcontrole. De sociale controle werd niet zozeer minder als wel verlegd door het toezicht vooral op de zelfcontrole te richten en daar dus hogere eisen aan te stellen. Ook het regiem van hofmakerij en vrijages veranderde op deze manier. In het begin van de onderzoeksperiode beschermden volwassenen elkaar en hun opgroeiende kinderen nog tegen de gevaren van het seksueel 'vallen' door elkaar eenvoudigweg geen kans te laten om te bezwijken voor de verleidingen die schuilen in de omgang met het andere geslacht. Dat deden ze door de mogelijkheden elkaar te ontmoeten, in gesprek te raken en (vervolg)afspraken te maken strikt te beperken en onder toezicht te stellen. Later lieten ze die *extern* opgelegde sociale beperkingen en dat

toezicht door anderen steeds vergaander schieten, terwijl ze tegelijkertijd gevoeliger werden en dus ook een scherper oog ontwikkelden voor de verschillende manieren waarop men gebruik kon maken van het zich uitbreidende scala aan gedrags- en gevoelsalternatieven. Kortom, mensen zijn elkaar en ook zichzelf steeds minder restricties gaan opleggen om verleidingen te ervaren, maar tegelijk hielden ze elkaar nauwlettend in de gaten met betrekking tot de vraag wie op welke manier aan welke bekoring toegaf. Het was ook een ontwikkeling van externe naar interne vermijding: sociale controles gericht op het bedwingen van (gevaarlijk geachte) verleidingen door de situaties en relaties waarin ze kunnen opspelen te vermijden, werden vervangen door sociale controles gericht op de kracht en souplesse van de *innerlijke* beperkingen die mensen zichzelf opleggen om niet aan zo'n aanvechting toe te geven als dat een overtreding van de sociale code zou betekenen.

In dit proces raakte die sociale code steeds sterker afgestemd op het principe van wederzijdse instemming. Immers, de verschuiving in het regiem van hofmakerij van strikt en extern naar soepel en intern is gepaard gegaan met een verschuiving van hiërarchische sociale controles, gericht op 'externe vermijding' van 'vallen', naar een minder direct maar omvattender (werkzaam in alle relaties en situaties) patroon van sociale controles, gericht op de zelfcontroles, preciezer gezegd, op de resultaten van de wederzijds verwachte 'interne vermijding' van 'vallen'. Dit betekende ook een verschuiving van sociale controles gericht op het voorkomen en vermijden van *situaties* – die waarin de daad bij de droom *zou kunnen* worden gevoegd – naar sociale controles gericht op de *relaties* – of aan de voorwaarde van wederzijdse instemming is voldaan. Vrijwel alles wat met wederzijdse toestemming wordt gedaan, raakte sociaal geaccepteerd, met uitzondering van wederzijdse instemming in ongelijke machtsverhoudingen zoals tussen volwassenen en kinderen, leraren en leerlingen, dokters en patiënten, boven- en ondergeschikten. Dat de voorwaarde van wederzijdse instemming in zaken van liefde en seks de boventoon voert, betekent dat externe sociale controles, gericht op het vermijden van zowel sociaal onaanvaardbare verleidingen en situaties waarin mensen voor die verleidingen zouden kunnen vallen, grotendeels zijn vervangen door sociale controles die zijn gebaseerd op wederzijds verwachte zelfcontroles die de eis bevatten te stoppen zodra die wederzijdse instemming wegvalt. De regel dat inzake liefde en seks 'Nee' voorrang heeft komt neer op een toegenomen sociale controle op zelfcontrole en per saldo een toegenomen druk van sociale controles op elk individu. Het betekent ook dat het brandpunt en het zwaartepunt van de balans van externe en interne sociale controles in de richting van de interne sociale controles is verschoven. Geleerder gezegd, zelfcontroles zijn in hoge mate zowel de *focus* als de *locus* van sociale controles geworden. Dit

alles wettigt de conclusie dat deze veranderingen in de balans van controles gepaard zijn gegaan met de emancipatie van seksualiteit en met de ontwikkeling van de lustbalans in de richting van een seksualisering van de liefde en een erotisering van de seks.

De onderling verweven veranderingen in de lustbalans en in de balans van controles zijn ook verbonden met veranderingen in het niveau en patroon van wederzijdse identificatie: de wij–ik balans. Een lustbalans waarin de nadruk ligt op bevrediging van het verlangen naar seksuele bevrediging representeert een wij–ik balans die overhelt in de richting van het ik, terwijl als de nadruk ligt op het verlangen naar duurzame intimiteit die balans naar de wij-kant overhelt. Vanuit dit perspectief komen de gerapporteerde veranderingen in de lustbalans erop neer dat de beide kanten, zowel de ik-gevoelens als de wij-gevoelens zijn geïntensiveerd. En voor zover de wens om de beide verlangens van de lustbalans te combineren aan kracht heeft gewonnen, is dienovereenkomstig ook het niveau van spanning in de wij–ik balans hoger opgevoerd. Om dit te illustreren kan een beschrijving van het geïndividualiseerde dansen dienen, als tenminste het woord ‘bewegingen’ zowel letterlijk als figuurlijk wordt opgevat, dus zowel als seksuele bewegingen als bewegingen in de relatie:

De dansers volgen minder een vast patroon; hun bewegingen zijn informeler en gevarieerder. Het is moeilijker te zien wie leidt en wie volgt en ook minder makkelijk voorspelbaar. Verschillende nuances, gradaties en wisselingen zijn mogelijk. Als de twee partners aan elkaar gewaagd zijn kunnen er momenten optreden waarop al de afzonderlijke losse bewegingen niettemin ineens lijken te vloeien tot gezamenlijke harmonieuze figuren. (Wouters 2005)

Zulke partners dansen de wij–ik balans als het ware naar een hoger niveau.

Een derde natuur

Tegelijkertijd zijn al deze ontwikkelingen gepaard gegaan met een herontdekking en/of een herwaardering van de ‘animale’ kant van mensen, hun ‘eerste natuur’, met inbegrip van hun seksualiteit. Zo verloor bijvoorbeeld het gebed om niet in verzoeking of bekoring te worden gebracht zijn morele grondslag, evenals het bijbelse gebod om de vrouw van uw naaste niet te begeren. Dat begeren werd niet langer als zondig, gevaarlijk of strafbaar beschouwd, noch het toegeven aan dat verlangen, zolang tenminste recht is gedaan aan het principe van wederzijdse instemming. Dit komt neer op een emancipatie van de meer primaire emoties en affecten. In de fase die daaraan vooraf ging, de fase van formalisering van manieren en disciplineren van mensen, werden die beteugeld door een grotendeels automatisch functionerende ‘tweede natuur’ welke als een ‘ingebouwd kompas’ van reflexen en vaste gewoonten een grote maar min of meer blinde macht over de ‘eerste natuur’ uitoefende. Het

‘tweede natuur’ persoonlijkheidstype – door Riesman (1950) ‘inner-directed’ genoemd – wordt gekenmerkt door een sterke hang naar orde en regelmaat, reinheid en netheid. Nalatigheid daarin gold als een neiging tot losbandigheid, op haar beurt een uiting van de sterke vrees dat ze door riskante emoties en impulsen toe te laten op een hellend vlak zouden ‘vallen’ waarna ze haast onherroepelijk zouden afglijden naar ‘gevaarlijk’ gedrag. Kortom, zonder een rigoreus regiem zou de ‘eerste natuur’ uit haar ketenen losbreken. ‘Gevaarlijke’ verleidingen en impulsen als wreedheid, leedvermaak, gewelddadige woede, jaloezie, geilheid, heb- en roofzucht werden dienovereenkomstig opgesloten in de kerkers van de ziel, bewaakt door een min of meer automatisch en autoritair functionerend geweten.

Gedurende de afgelopen eeuw, vooral sedert de jaren zestig, is die vergrendeling verbroken en werden ook meer ‘gevaarlijke’ emoties in het bewustzijn en in de openbaarheid toegelaten. Deze emancipatie van meer primaire emoties en affecten betekende dat de ‘blinde’ macht van de ‘tweede natuur’ steeds meer bij het ik (of het ego) kwam te liggen, zodat bewust genomen beslissingen mogelijk werden. Daarmee verloor het geweten zijn vanzelfsprekende autoriteit. Steeds meer mensen ontwikkelden het vermogen om over het uiten dan wel onderdrukken van driften en emoties na te denken en op grond daarvan een besluit te nemen. Ze werden zich sterker bewust van zowel sociale als individuele mogelijkheden en beperkingen, op korte zowel als op langere termijn, en dit verhoogde bewustzijn stelde hen meer dan voorgaande generaties in staat hun impulsen en emoties flexibeler, reflexiever en alerter te reguleren. Dit type zelfregulering vormde een soort van ‘persoonlijkheidskapitaal’ dat, vanwege de voortgaande concurrentie in alle soorten van ‘kapitaal’, al gauw min of meer werd vereist.

Deze veranderingen in zelfregulering kunnen worden verduidelijkt door het begrip ‘derde natuur’ te introduceren, een persoonlijkheidstype dat wordt gekenmerkt door een minder rigide heerschappij van de ‘tweede’ over de ‘eerste natuur’, terwijl beide sterker worden onderworpen aan ‘toetsing’ door het bewustzijn. Het begrip ‘derde natuur’ verwijst idealiter naar een persoonlijkheidsstructuur waarin de ego-functies krachtig genoeg zijn om het gedrag als vanzelfsprekend – als ‘natuurlijk’ – af te stemmen op de krachten en tegenkrachten van zowel de eerste als de tweede natuur, alsmede op een inschatting van de gevaren en de kansen van elke situatie en relatie, op korte én lange termijn (Wouters 1996, 1997). De opkomst van zo’n derde-natuur type persoonlijkheid blijkt ook uit de ontwikkelingen die zijn besloten in de seksualisering van liefde en de erotisering van seks: uit de emancipatie van seksualiteit in de zin van het toelaten van de meer primaire seksuele impulsen en emoties tot het bewustzijn – en uit de integratie van deze geëmancipeerde seksualiteit binnen gelijkere (liefdes)relaties.

Zo'n derde-natuur type zelfregulering kan alleen tot ontwikkeling komen en dominant worden in relatief sterk geïntegreerde samenlevingen waarin de voormalige groepen buitenstaanders tot op grote hoogte binnen de netwerken van interdependenties zijn opgenomen. Immers, alleen dan kunnen de in een samenleving gangbare dosis achterdocht en wantrouwen worden beteugeld door een hoger niveau van wederzijds verwachte zelfbeheersing en een vaster verankerde sociale code. Met andere woorden, de voortgaande integratie van lagere klassen binnen de sociale structuur van samenlevingen heeft een voortgaande integratie van 'lagere' of 'animale' impulsen en emoties binnen de persoonlijkheidsstructuur mogelijk – en al gauw ook nodig – gemaakt. Dit is een kenmerk van het informaliseringsproces.

De typische reactie van een tweede-natuur persoonlijkheid bestaat eruit op een confrontatie met 'gevaarlijke' emoties en impulsen te reageren met een verbod om dat vervolgens te verdedigen door de hellend-vlak gedachte: wanneer je het toestaat zal het zodanig groeien dat het tenslotte uit de hand loopt. Hieruit blijkt een hogere dosis achterdocht en wantrouwen dan uit de neiging die typerend is voor de derde-natuur type persoonlijkheid: laat zo'n confrontatie toe en reageer er eventueel gepast en beheerst op. Bij elkaar komt de tendens in deze richting neer op een flinke verhoging van de maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van zelfregulering. Het is een forse vergroting van druk op elk individu, maar het is wel een verhoging die kan resulteren zowel in een verhoging van het levensplezier, al was het maar het plezier van een vloeiender afstemming op de sociale en psychische processen temidden waarvan we leven, als in een meer effectieve beheersing van de sociale en psychische spanningen die zijn ontstaan uit de komst van immigranten uit arme landen. Daarmee is een nieuwe sociale klasse van buitenstaanders aangetreden in het Nederland van de gevestigden en is de dynamiek van gevestigden–buitenstaanders relaties (zie Elias en Scotson 2005) een nieuwe ronde ingegaan.

Literatuur

- A (1894) *Doodgewone Dingen*. Amsterdam: Centen.
- Alsen, Ola (1936) *Zoo zijn onze manieren. Een handleiding voor goede omgangsvormen*. Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschappij.
- Bourg, Dominique Le (1950) *De Kunst van Beminnen en Beminnelijk te zijn. Een liefdesvademecum voor Eva's dochteren. (L'Art d'être aimée)*. Rotterdam: Donker. (herdruk 1956, identiek)
- Brummell & Co. (1927) *De Man op z'n best. Een geestige Handleiding in Savoir-Vivre*. Den Haag: Moorman.
- Dunk, H.W. von der (1994) *Twee burens, twee culturen. Opstellen over Nederland en Duitsland*. Amsterdam: Prometheus.
- ECvdM (1911) *Het wetboek van Mevrouw Etiquette voor Heeren in zestien artikelen*, Utrecht: Honig.

- ECvdM. (1912) *Het wetboek van mevrouw Etiquette in 32 artikelen*. Utrecht: Honig. 7th edition.
- ECvdM. (1917) *Etiquette voor heeren*. Utrecht: Honig.
- ECvdM. (1920?) *Etiquette voor heeren*. Utrecht: Honig. 2e vermeerderde druk.
- Eggermont, Patricia (1993) *Van houwen, trouwen (en berouwen). Informalisering rondom verloving, huwelijk en echtscheiding in Nederland, aan de hand van etiquettevoorschriften, 1850–1990*. Doctoraalscriptie maatschappijgeschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Eijk, Inez van (1983) *Etiquette Vandaag*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum.
- Eijk, Inez van (1994) *Bij jou of bij mij? Erotische etiquette*. Amsterdam: Contact.
- Eijk, Inez van (2000) *Etiquette. Over moderne omgangsvormen* Contact: Amsterdam.
- Elias, Norbert en John L. Scotson (2005) *Gevestigden en buitenstaanders*. Amsterdam: Boom.
- Groskamp-ten Have, Amy (1953(1e: 1939) *Hoe Hoort Het Eigenlijk?* Amsterdam: Becht.
- Engelberts, D.H. (1890) *De goede toon. Een wegwijzer etc.* Amsterdam/De Rijp: Van Raven.
- Haeften, Olga van (1936) *Manieren. Wenken voor wie zich correct willen gedragen*. Amsterdam: Kosmos. (2e druk 1937, identiek)
- Haluschka, Helene (1937) *Hoe vindt U het moderne jonge meisje?* Heemstede: De Toorts.
- Haluschka, Helene (1939) *Wat is nu goede toon?* Heemstede: De Toorts.
- Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne (1927) *Gevoelsbeschaving. Handboek voor huis en gezelschapsleven*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Margaretha, Anthonia (1921) *Vormen en manieren. De eischen der Wellevendheid toegelicht voor onze Christelijke Kringen*. Kampen: Kok.
- Paeuw, L. de (1934) *Nette manieren. Een handboek der wellevendheid voor jong en oud*. Baarle-Hertog: De Belgische Boekhandel (2e druk).
- Palts-de Ridder, Yvonne en Vera Eikhof, (ca 1960) *Hoe het "hoort"*. Van kennismaking tot huwelijk. Regina Goede Raad Serie Nr. 3, Haarlem: de Spaarnestad.
- Riesman, David met N. Glazer en R. Denney (1950), *The Lonely Crowd*. New Haven: Yale University Press.
- Schrijver, Elka (1954) *Kleine gids voor goede manieren*. Assen: Born. (herdrukt 1959 en 1962)
- Seidler, Dr. H.J. [1911–15] *Hoe men zich bij de heeren het best bemind kan maken*. Rotterdam: Bolle (uit het Duits).
- Staffe, Baroness (1900s) *Bestemming. Dochter, Echtgenoot, Moeder*. vrij bewerkt naar het fransch door G.J Bakker Korff-Hoogeboom. Amsterdam: C.L.G. Veldt.
- Stolk, Bram van, en Cas Wouters (1983[5]) *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis; relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Veen-Wijers, Olga van (1936/40) *Etiquette. Encyclopedie der correcte omgangsvormen*. 's-Gravenhage: Succes. Universiteit voor zelfstudie. (1936-1940, ook 1946-50)
- Viroflay, Marguérite de (1916/1919) *Plichten en Vormen voor Beschaafde Menschen*. Amsterdam: Cohen Zonen.
- Wouters, Cas (1990) *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wouters, Cas (1996) 'Hoe vreemd zijn ons onze superioriteitsgevoelens? Notities bij het boek Fremde und Zivilisierung van Hans-Peter Waldhoff', in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23/2: 366-77.
- Wouters, Cas (1997) 'Veranderingen in het patroon van sociale controle en zelfcontrole. Over de stijging in criminaliteit sinds 1950 en de sociogenese van een "derde natuur"', in: *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 39, no. 3, pp. 200-216.
- Wouters, Cas (2005) *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen*. Amsterdam: Bert Bakker.